

Het verbeelde leven van Jacoba van Beieren

Rick Honings & Olga van Marion

Fictie en werkelijkheid

Het turbulente leven van de middeleeuwse gravin Jacoba van Beieren (1401-1436) spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding [afb. 1]. We bewaren haar portretten, haar boog en zelfs haar vlecht [afb. 2]. Die laatste mag misschien niet authentiek zijn, maar blijft onderzoekers en andere belangstellenden tot op heden fascineren. Nog jaarlijks wordt de Jacoba van Beieren-dag in Oostvoorne opge-
luisterd met een intocht van de gravin en haar vierde echtgenoot Frank van Borssele, terwijl er bij de ingang van de Keukenhof in Lisse zelfs meer dan één Jacoba staat om de talrijke buitenlandse gasten te verwelkomen [afb. 3]. In onze musea koesteren we de zogeheten 'Jacobakannetjes', die door Willem Bilderdijk in verband zijn gebracht met haar vermeende alcoholprobleem en door andere historici met haar interesse in de praktijk van het pottenbakken. In het landschap zien we ten slotte haar sporen met de ruïne van Teylingen [afb. 4], waar zij aan tuberculose zou zijn overleden, en haar standbeeld in Woudrichem [afb.

1. Geïdealiseerde afbeelding van Jacoba van Beieren (1401-1436). Regionaal Archief Leiden.

5], waar haar kleine bronzen figuur buiten de Gevangenpoort op de uitkijk staat; hoe tender in vergelijking met de weinige andere beelden van vaderlandse heldinnen, de stoere Aletta Jacobs te midden van de Groningse studenten, de onverzettelijke koningin Wilhelmina in Den Haag.¹

Toch vormt Jacoba een belangrijke figuur in de vaderlandse geschiedenis. Toen zij als jonge vrouw – na het overlijden van haar vader Willem VI in 1417 – de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen erfde, bevond ze zich op een historisch kruispunt. Terwijl ze werd uitgehuwelijkt aan Jan van Touraine, de kroonprins van Frankrijk, en na diens dood aan haar neef hertog Jan van Brabant, laaiden in Holland de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer op en kwam zij in aanvaring met haar oom, Jan van Beieren. Deze eigende zich als vermeend voogd één voor één haar steden toe. De nieuwe tijd brak aan toen Jacoba vervolgens gedwongen werd om haar steden en landen definitief af te staan aan haar neef, hertog Filips van Bourgondië, die ze inlijfde bij zijn rijk.

2. De vermeende vlecht van Jacoba van Beieren. Rijksmuseum, Amsterdam.

Het proces van eenwording van de Bourgondische Nederlanden was onomkeerbaar en Jacoba van Beieren speelde daar ongewild een rol in, zowel door haar acties op het strijdtoneel als door haar spectaculaire huwelijkspolitiek. Politiek en privé waren voor deze gravin sterk verweven. Zo vinden we haar ten tijde van de scheidingsperikelen van echtgenoot twee in de armen van de Engelse hertog Humphrey van Gloucester, die snel nummer drie zou worden, niet zozeer omdat ze van hem hield, maar omdat hij haar de nodige legers had beloofd om verloren steden terug te winnen. Het is niet gek dat er na dit debacle nog een vierde huwelijk aan haar levensloop is toegedicht, waarvan eeuwenlang is aangenomen dat dit de enige verbintenis was die Jacoba sloot uit liefde. Biograaf Antheun Janse heeft echter dit vierde huwelijk en andere tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen in Jacoba's leven – zoals haar spectaculaire ontsnapping in mannenkleden uit het Gravensteen in Gent – naar het rijk der fabelen verwezen.²

3. Tekening in Oost-Indische inkt van de Ruïne van Teylingen, circa 1739. Regionaal Archief Leiden.

4. Jacoba op het affiche van de eerste editie van de Keukenhof, 1950. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Geschiedschrijvers hebben al vroeg een coherent en aantrekkelijk levensverhaal willen maken op basis van de weinige gegevens waarover zij beschikten. De taak van de hedendaagse historicus mag dan zijn om historische figuren te ontmaskeren, voor de literatuur en kunsten vormt de uitgebreide fictie rondom Jacoba geen enkel probleem. Integendeel, ze blijkt een goudmijn te zijn. Of, zoals Janse het formuleerde: 'Over [de] beeldvorming rond Jacoba zou een boeiend boek geschreven kunnen worden.'³ Met deze bundel artikelen over de verbeelding van Jacoba van Beieren in literatuur en kunst hopen wij zo'n boek te hebben gemaakt. Daarbij sluiten we aan bij het recente onderzoek naar het ontstaan van literaire personages en de veranderingen ten opzichte van de historische personen die ze representeren, ofwel hun 'Nachleben' of (met de nieuwste term) 'tweede leven'.⁴ Jacoba was zo'n historische figuur over wie schrijvers uit de vijftiende tot de eenentwintigste eeuw

hebben gedicht en verhalen en toneelstukken hebben geschreven. Ook voor kunstenaars vormde zij een dankbaar onderwerp. Welke uitbeeldingen bestonden er van haar door de eeuwen heen, waarom heeft haar leven zo velen beziggehouden en welke verschuivingen zijn waarneembaar? Op deze vragen hoopt dit boek antwoorden te geven.⁵

Jacobas als projectiescherm

De beeldvorming rondom Jacoba van Beieren is vanaf de middeleeuwen tot nu constant in ontwikkeling geweest. Deze kwam al vroeg op gang, tijdens en kort na Jacoba's dood, zo laat Antheun Janse in zijn openingsartikel zien. De overgeleverde bronnen zijn echter beperkt; de historicus is voor zijn reconstructie afhankelijk van wat enkele vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse geschiedschrijvers hebben overgeleverd. In zijn artikel onderzoekt Janse drie 'stemmen' die vlak na haar dood over Jacoba klonken. De gemene deler hiervan is dat Jacoba vrijwel uitsluitend in een positief daglicht werd gesteld. Critiek klonk er nauwelijks; eventuele fouten werden door de geschiedschrijvers vergoelikt of afgeschoven op personen in haar omgeving. Ze vestigden vooral de aandacht op haar levensloop. Dat komt ook in latere eeuwen terug.

In de zeventiende en achttiende eeuw vormde Jacoba een geliefd onderwerp voor treur- en toneeldichters, zo laat Olga van Marion zien. In het begin kiest Janus Dousa voor de strijdvoudige en trotse Jacoba, die in een verontwaardigde heldinnenbrief aan

5. Bronzen beeld van Jacoba van Beieren te Woudrichem, door Jaap Hartman.

Jan van Beieren het recht teruggeeft op haar stad Dordrecht, die hij heeft ingenomen. In zijn antwoordbrief schildert Hugo de Groot Jacoba af als ontoerekeningsvatbaar: met haar grillige gedrag in het kiezen van echtgenoten toont ze aan dat ze niet in staat is 'als een man' te regeren. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw komt de beeldvorming over Jacoba door haar optreden in treurspelen in een stroomversnelling terecht en krijgt de gravin vele malen de kans haar positie en haar huwelijkspolitiek te verdedigen. Er ontstaat een voorkeur voor werken over de keuze tussen haar politieke ambities en haar liefde voor Frank van Borssele, met veel aandacht voor emotionele uitbarstingen. Bij de achttiende-eeuwse toneeldichter Jan de Marre valt ze zelfs een keertje flauw.

Lotte Jensen behandelt in haar artikel 'Bemind, geëerbiedigd en bespot' het Jacoba-beeld in de late achttiende en vroege

negentiende eeuw. Is Jacoba een heldin vanwege haar ellende? Zo lijkt het in deze periode soms wel. Meer en meer gaat men zich fixeren op haar liefdesleven. Dat blijkt een dankbaar onderwerp: velen schrijven er gedichten, toneelstukken en andere werken over, met veel aandacht voor haar gevoelens, zoals Adriaan Loosjes en Jacob van Lennep. Toch bestaat er ook aandacht voor haar politieke zijde. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw wordt Jacoba bijvoorbeeld voor het karretje van de patriotten gespannen; haar verzet tegen 'dwingelandij' vertoont immers overeenkomsten met de strijd van de patriotten tegen stadhouder Willem V.

In de negentiende eeuw komt de nadruk opnieuw te liggen op Jacoba's tumultueuze liefdesleven, zo blijkt uit het artikel van Rick Honings. Dat had vooral te maken met de felle stellingname van de dichter en historicus Willem Bilderdijk. Deze trok in zijn *Geschiedenis des vaderlands* fel van leer tegen Jacoba's in zijn ogen onkuise, wellustige en mannenverslindende gedrag. De meeste auteurs in de negentiende eeuw benadrukten echter haar tragiek en meenden dat men vooral medelijden met haar moet hebben. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de nadruk, net als in de achttiende eeuw, te liggen op het feit dat Jacoba met Frank van Borssele ten slotte voor de liefde koos. Hiermee speelde men in op de voorkeur voor melodramatisch toneel in die tijd. Zo evolueerde Jacoba van een 'doortrapte feeks' (aldus Bilderdijk) tot een verliefde gravin.

Ook in de twintigste en eenentwintigste eeuw blijft de gravin schrijvers fascineren, zo blijkt uit de bijdragen van Jaap Goedegebuure en Helma van Lierop-Debrauwer. Auteurs variërend van Menno ter Braak en Ina Boudier-Bakker tot Simone van der Vlugt schetsen het beeld van een sterke, zelfstandige en vrijgevochten vrouw. Bij de meest recente auteurs treedt Jacoba zelfs op als een feministe avant la lettre. Deze ontwikkeling valt ook

te bespeuren in de jeugdliteratuur, waarin Jacoba wordt verbeeld als een vrouw die de touwtjes in handen wil houden en zelf allerlei initiatieven neemt, ook op seksueel gebied.

In de laatste bijdrage gaat Elizabeth den Hartog in op de representatie van Jacoba in de beeldende kunsten, vanaf de middeleeuwen tot de negentiende eeuw, en op de verschillende manieren waarop dat in de loop der tijd werd gedaan – hetzij in gravenportretten of religieuze afbeeldingen, hevig geïdealiseerd of meer realistisch. De toenemende belangstelling voor Jacoba's liefdesleven in de achttiende en negentiende eeuw vindt ook zijn neerslag in de kunsten; de portretten worden romantischer en gaan steeds meer details bevatten die getuigen van haar woelige levensloop, zoals de beroemde kannetjes.

Dat er relatief weinig over Jacoba bekend was, maakte de gravin bijzonder geschikt om bepaalde aspecten uit te vergroten of erbij te fantaseren. Zo gezien speelde Jacoba van Beieren in elke eeuw de rol die van haar verwacht werd – die van projectiescherm – en was ze veeleer een literair personage dan een historische figuur. En het is hierdoor dat de tragische gravin ons tot op de dag van vandaag kan blijven boeien.